

MALAZGİRD VE KAFKASLAR

R. A. HÜSEYNOF

(Bakû)

Selçuklular,¹ Ön Asya ve Avrupa ile ilişkili XI.-XIII. yüzyıl tarihlerinde, ve dünyanın ortaçağlar tarihinde önemli aşama teşkil eden birçok olaylar geçirmiştir. Bunlar arasında 19 Ağustos 1071'de Malazgird'de yapılan savaş önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaş Kafkasları² ve Küçük Asya'yı ele geçirmek için Selçuklu devletleri ve Bizans imparatorluğu arasında yapılan mücadelenin aşamalarından biri oldu.

Artık XI. yüzyılın ilk on yılında Türkler Kafkaslara yürüyüşler yapmışlardı. Ermenistanda Oğuzlar ilk olarak 1015-1016 yıllarında, Vaspurakan'da da 1019 yılında görünmüşlerdir. Hemen hemen aynı devrede Oğuzlar Azerbaycanda³ ve Gürcüstan topraklarında şöhret bulmuşlardı. Otuzuncu yıllarda bu yürüyüşleri, Kafkaslara, Küçük Asya'ya, bu arada Bizans imparatorluğunun nüfuzu altında bulunan vilâyetlere uğrayan Selçuklular idare ediyorlardı. Yeni bir yürüyüş seyrinde onlar Bizans imparatorluğunun nüfuzu altında bulunan Ermeni topraklarına sızmış ve burada esir ve ganaim ele geçirmişlerdi. Gelecek büyük sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey Davud dönüşünde demiştir ki, Horasana ve daha sonra Ermenistana geçmek imkânları mevcuttur; çünkü, kendisine göre, orada bize mukavemet göstermek iktidarında bulunan kimse yoktur.⁴ İhtimal XI. yüzyılın birinci yarısında Türklerin

1 Yürüyüşler Türk aşiretleri tarafından yapıyordu. Bunların da başında Oğuz *Kınık* aşiretinden Selçuk neslinden olan büyük Selçuklu sultanları duruyorlardı. Bunun içindir ki, fatihler Selçuklu gibi şöhret bulmuşlardı. Bu terim toplu bir nitelik almış, bunun da sayesinde büyük siyasal (bazı hallerde etnik) bir şekil almıştır. Yürüyüşlere iştirak eden Oğuz ve başka Türk aşiretlerine, keza XI-XII. yüzyıl gibi mürekkep bir devreye, kültür ve başka hareketlere de *Selçuk* adı verilmiştir.

2 Şarti tarihi Kafkaslar terimi altında bir tek bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet cumhuriyetlerinin arazilerini değil, hem de XI-XII. yüzyıldaki başka toprakları da kastediyoruz.

3 İbn-el-Asir, el-Kamil fi-t-tarih, ter. M. Efendizade, Bakû, 1959, s. 133. S. G. Agacanof ve K. N. Yüzbaşıyan, "II nci yüzyılda Ermenistana Türk yürüyüşleri tarihi, "Filistin mecmuası", 15 (78), 1965, s. 144.

4 Chronique de Michel le Syrien, ed. par J. B. Chabot, t. IV, Paris, 1910, p. 572; Barhebraei Gregorii, Chronicon Syriacum, ed. P. Bedjan Parisiüs, 1890, p. 218.

Kafkas memleketlerine birçok saldırılarının başlangıcı böyle olmuştur. Malazgird savaşına sebep olan bellibaşlı olaylar, aynı yüzyılın ortalarında olmuştur. Bunlar arasında 25 Mayıs 1040'da Merv civarındaki Dendanakanda yapılan savaş önemli bir yer tutuyor. Bu savaşta büyük sultan Tuğrul Bey (ölm.-1063) sultan I. Mes'ut Gaznevî (1030-1041) üzerinde kesin bir zafer sağlamış ve Horasanı ele geçirmiştir. Bu da batıya gayri muntazam yürüyüşlerden daha teşkilâtli saldırılara geçmek imkânını, Selçuklulara sağladı. Dendanakan civarında sağlanan başarı bir tek Selçuklular değil, Ön Asya, Küçük Asya ve Bizans halkları tarihinde önemli bir hadise oldu. 1040 yılından sonra Selçukluların hayatında Orta Asya ile- özellikle Ön Asya ile- bu arada güneydoğu Avrupa ile de az ilişkili bellibaşlı bir aşama başlıyor. Birçok bölgeler onlarca yıl doğudan gelenlere bağlı bulundular, bunun da sonuçları birçok devlet ve halkların kaderine etki yaptı. Bu arada 1040 yılından sonra Türklerin Kafkaslara ve Küçük Asyaya göç hareketleri genişledi; önce yaz ve kış mevsimlerini burada geçirdiler, sonra da meskûn oldular.⁵

XI. yüzyılın birinci yarısında Kafkasların durumu Bizans imparatorluğunun ferdiyetçilik politikası ile zorlaştı. Bizans imparatorluğu öncel olduğu gibi, yine de birçok kereler Kafkasları kendi genişleme çabaları için bir hedef seçmişti. Bizansın bu politikası, Türklerin Kafkasları işgal etmelerinden korkarak özellikle Ermenistanda olmakla Kafkasların bazı topraklarını doğrudan doğruya kendisine tâbi kılmak kararıyla de izah ediliyor, çünkü topraklarının bir kısmı doğu ve batıdan yapılan hücumlar için rahat yollarda bulunuyordu. Bunun içindir ki, XI. yüzyılda bu imparatorlukla Selçuklar arasında karşılıklı ilişkilerin bellibaşlı olayları burada geçmiştir. Ve bunun içindir ki, Bizans imparatorluğu Ermeni topraklarına dört kez saldırmış, bu suretle de Ermeni devletinin ve Ermeni Bagratiler çarları hanedanının mahvolmasında kesin bir rol oynamıştır. Fakat Ermenistanın askerî potansiyelini baltalamakla ve onu serbets siyasî sistem olarak mahvetmekle Bizans imparatorluğu, kendisini de Selçuklardan gelen tehlikeden korunmaktan mahrum bıraktı ve Türklerle savaş sorumluluğunu sırtlandı.⁶ İmparatorluğun Gürcistan çarlığına karşı yürüttüğü politika da aynı şekilde basiretsiz idi. Bizans imparatorluğu ile varılan anlaşma gereğince Gürcü Bagratileri doğudan gelen tehlikeyi püskürtmek için 50 bin kişilik orduyu geçindiriyorlardı. Selçuklu genişlemesinden biraz önce IX. Konstantin Monomah (1042-1055), ihtimal bu kuvvetlerden imparatorluğun

5 Chronique de Michel, p. 732; Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqau XIX e siècle, trad. par M. F. Brosset, Ier partie, St, Pb, 1849, p. 358-359.

6 F. İ. Uspenski, Bizans imparatorluğu tarihi, c. III, M.-L. 1948, s. 85.

kendisine karşı istifade edileceğinden korkarak bu borcu para ile tebdil etti.⁷ Bu suretle de Bizans imparatorluğunun doğu sınırları, bu arada Kafkaslarda işgal ettiği toprakların Selçuklu tehlikesinden korunması daha fazla gevşedi. Topraklarında birçok feodal devletlerinin, bu arada en büyük Şirvanşah Kesraniler devletinin bulunduğu Azerbaycana gelince, imparatorluğun dinî ve askerî düşmanı olarak kendisine karşı hasmâne durumda idi.

Kafkasların bazı yöneticileri doğudan ve batıdan (Selçuklulardan ve Bizanstan) gelen tehlikeye karşı koymak iktidarında bulunmayarak mürekkep askerî ve siyasal hava içinde, düşman kuvvetlerden biri tarafından desteklenmiye yelteniyorlardı. Eski tanıdık gibi imparatorluk daha fazla tercih edilirdi, fakat sonraki olaylar imparatorluğun, kendisine beselenen ümitlere hak kazandırmadığını gösterdi. Gerçekten, bazan Bizans yardımı geliyordu. Meselâ, 1037'de yazın imparator IV. Mihail'in (1034- 1041) hükümdarlığı sırasında Berkri şehri civarında Selçuklularla Bizanslılar arasında ilk savaş çıktı. Türkler Ermeni feodallarıyla birlikte saldırganların yolunu kesmek istiyen imparatorluk müfrezelerini yokettiler.⁹ Bu suretle de Bizans imparatorluğunun Selçuklularla ilk ciddi çatışması Kafkaslar için yapıldı ve bundan sonra imparatorlukla Türkler arasındaki karşılıklı ilişkilerin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan için büyük önemi haiz bulunduğunu teyit etti.

Elbette, dış politika etkenleri de Kafkas devletinin askerî ve siyasal potansiyelinin inmesine hayli yardım etmiştir. Fakat onların felâketlerinin nedenlerini özellikle Oğuz, Selçuk, Bizans ve başkalarının yürüyüş ve saldırılarında aramak doğru değildir. "Israrlı hotbin yerli çabalar Kafkasların kudretini ve onunla birlikte dini ne olursa olsun, başka başka Kafkas halklarının kültür ekonomisini vahşi kuvvetlerin en amansız imha harbine, dünyanın kültür devletlerinin en sert sistematik tahakkümüne oranla, daha fazla baltalamıştır."¹⁰ Biz bu fikrin daha haklı olduğu kanaatindeyiz. Bir düzen olarak büyük siyasal sarsıntılardan önce, yabancı bir saldırı arifesinde devletin kuvvetlerini içerden baltalyan karışıklık ve geçimsizlikler vuku buluyordu. Gerçek-

7 Georgius Cedrenius, II, Bonnae, 1839, p. 608.

S. G. Kauçişvilinin metni için nota bakınız (Georgica, t. V, Tiflis, 1963, s. 81-82).

8 Barhebraei, p. 221

9 Vardapet Aristakes Vastiversinin hikayesi. ter. K. N. Yüzbaşıyan. M. 1968, s. 75; Arisdaguès de Lasdiverd, Historie d'Armenie, trad. par. M. E. Prud, homme, Paris, 1864, p. 50-51.

10 N.Y. Marr, Ani şehir ve kazılarının tarihi. L.M., 1934, s. 28; I. A. Orbeli, Selçuklu sanatı problemi, İran sanatı ve arkeolojisi hakkında, III. uluslararası kongre, Raporlar, M.-KL, 1939, s. 151.

te, XI. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgenin tarihinden bize malûm olan olaylar bu türlü sonucun haklı olduğunu teyit etmektedir. Feodalite parçalanması, iç harpler, Kafkas devletlerinde merkezkaç kuvvetlerin artması, onların askerî ve siyasî bakımdan zayıflamasına belli mertebede yardım etmiştir. Özellikle bu sayede memleketler müdafaasız kalmış ve işgale hazır olmuştur. Bu olaylar, yabancıların değil, ilk önce iç kuvvetlerin ve Selçuklu işgalinden önceki devre için karakteristik olan çatışmaların meydana getirdiği şartlar altında geçebilirdi. Yöneticiler, kendi tabiiyetlerinde bulunan halkı soyup soğana çeviriyor, komşu toprakları yağma ediyorlardı. Amansız tahakküm, yıpratıcı feodalite çatışmaları ve harpleri, barışçı olmiyan araçlarla politika yürütmek için halkın bir kısmının üretimden ayrılması, bütün bunlar devlet organizminin mukavemet kabiliyetinin zayıflamasına yardım etti. XI. yüzyılın birinci yarısında Kafkas tarihinde bunun benzeri olan birçok olaylar vardır, bunlar da doğu hükümetlerinin daima üç ofislerinin (maliye: kendi memleketini yağma etmek, harp: kendi memleketini ve yabancı memleketleri yağma etmek, sosyal işler: yeniden üretim, bulunduğu hakkındaki malum tezin haklı olduğunu teyit etmektedir.

Bu suretle de XI. yüzyılın birinci yarısında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistanı ele geçirmek iddiasında bulunan Bizans imparatorluğu Kafkaslara karşı daha saldırgan davranıyordu. Batıya Selçuklu hareketleri başlamsaydı, imparatorluğun bu bölgede kendi saldırganlık planlarını tamamiyle gerçekleştireceği de mümkündü. Fakat bir süre sonra Selçuklular, Kafkaslar ve Bizans imparatorluğu için daha gerçek bir tehlike teşkil ettiler, onların faaliyetinin sonuçları Bizans imparatorluğunun sızmasından daha ciddi oldu.

1040 yılından sonra Selçuklular hemen her yıl Kafkaslara geldiler. Onlar sonra batıya, Sincar, Halep, Musul ve Amid'e geçerek keşifler ve yağmalar yapıyorlardı.¹¹ Şimdi Selçuklular sık sık Bizans sınırlarında görünüyorlardı ve artık IV. Konstantin Monomah'ın iktidarı devresinde 1047'den itibaren doğu sorunu birinci derecede bir problem haline geldi.¹² Selçuklular Abbasî halifesi için önemli bir problem oldu, halife aldığı tedbirler yardımıyla doğuya doğru genişlemeyi durdurmaya gayret etti. Halife al-Kaim (1031-1075) Tuğrul beye bir mesajla müracaat etmekten daha etkili bir araç bulamadı. Bu mesajda batıya doğru hareketi durdurmak, Abbasileri kendi hâkimi gibi tanımak ve

11 Chronique de Michel, p. 577.

12 F. İ. Uspenski, Halkların Merkezî Asya'dan Avrupaya hareketi, "Bizans dergisi" c. I, 1947, s. 13.

onlara geleneksel haraç vermek çağrısı vardı.¹³ Fakat Bizans imparatorluğu ve Bağdat, bu araçlarla olayların gelişme seyrini durduramadılar. Artık kırkinci yılların ikinci yarısında Selçuklular Azerbayca'nın güney vilâyetlerini ele geçirerek burasını Kafkaslar ve Küçük Asyanın çeşitli bölgelerine yürüyüşler teşkili için, askerî ve stratejik üs haline getirdiler. Meselâ, 1045-1046 yıllarında Selçuklu meliki İbrahim Yanal Küçük Asya'da Bulunarak Bizanslılara karşı başarıyla savaşmıştır. 1048'de İbrahim Yanal Arran'dan Gürcistana geçerek büyük çapta feodallardan Liparit Eristavi'nin idaresindeki Gürcü ordusunu yoketmiş ve kendisini esir almıştı. Gürcü çarı IV. Bagrat (1027-1072) yardım için Bizans imparatorluğuna müracaat etmiş, Bizans da 15 bin kişilik ordusunu buraya getirmişti, fakat bu ordu Balkan olaylarıyla uğraşarak Kafkaslara dek varamamıştır. Aynı zamanda imparatorluk Liparit Eristavini kurtarmak için Tuğrul beye özel bir elçi göndermiştir. Çok kuvvetli Bizans imparatorluğu ile vaktinden önce münakaşa etmek istemiyen sultan, kendi esirini imparatora hediye etmiştir.¹⁴ Bağdat, Selçukluların yaklaşmasıyla artan gerginliğe katlanmadı ve 1050'de halife al-Kaim, Tuğrul beyi "Büyük Sultan" olarak tanıdı, bununla da Selçukluların kendi hakları ve yetkisini gaspetmelerine meşru şekil vermekten başka kendi nüfuzu ile, onların hareketlerini müslüman âleminde takdis etti.

1054'te Selçuklular İrani kendi egemenliklerine tâbi kıldılar,¹⁶ bu olay da askerî ve siyasal bakımlardan büyük önemi haiz idi. Aynı yılda Tuğrul bey Kafkaslara yeni bir yürüyüşü idare etti, bu yürüyüşün bellibaş amaçlarından biri de Bizansla savaşta kendisine yardım etmeleri maksadiyle, aynı dine tapan yerli hâkimleri desteklemektir. Yolda sultan imparatorlukta iki bellibaş yol üzerinde bulunan Malazgird kalesini kuşattı, fakat başarı sağlayamadı. Aynı zamanda Abbaza, Van gölü ve Anadolu yönlerinde birçok yürüyüşler yapıldı.¹⁷ Askerî kampanyanın bellibaş sonucu Bağdatla ilişkilerin

14 Histoire de la Géorgie, p. 323; Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, trad. par. M. F. Brosset, St.-Fb., 1851, p. 219-225; Chronique de Matthieu d'Édesse, trad. par E. Dulorier, Paris, 1858, p. 88.

15 Barhebraei, p. 230.

16 Nikifor Viriyeni'nin tarihî notları, 976-1087, "Bizans tarihçileri, Elenceden, terc. dinî akademi 1858, s. 26, Anonymi auctoris, Chronicon ad A.C 1234 pertinens, ed. J. B. Chabot, pars posterior, "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", Scriptorum Syri ser. III, T. XV, Parisiis, 1916, p. 46.

17 Vardapetin hikâyesi, s. 97-104; Arisdeguès p. 90-91, 98-99; Chronique de Matthieu, p. 98, Cl. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure (secende motiè du XIe siècle), Byzantion, t. XVIII, 1948. p. 16-17.

yoluna konulması oldu, 1055'te¹⁸ Tuğrul bey al-Kaim tarafından oraya davet edildi. Bunun sonucunda Selçuklular Ön Asya'daki durumlarını biraz daha sağlamlaştırdılar.

50-60 ıncı yıllarda Sultan tekrar Kafkaslara gelerek Ermenistan'ın bir kısmını işgal etti. Azerbaycan'da Tebriz şehrini başarısız olarak kuşattı, fakat uzun süren askerî kampanyadan sonra Rey şehrini ele geçirdi, keza Nahçıvan ve Ürmiye şehirleri yöneticilerinden vasal yemini aldı.¹⁹

Selçukluların hemen hemen mâniyasız ilerlemesini sadece seyreden Bizans imparatorluğu yalnız köksüz tedbirlere başvuruyordu. İmparatoriçe Feodora (1055-1056) Tuğrul beyi kıymetli hediyelerle merhamete getirmeye çalışıyor, VI. Mihayil Statiotik de (1056-1057) Karadeniz kıyıları halkını tahliye etmekten başka etkili bir hal çaresi bulamıyordu. Biraz sonra (Malazgird'den sonra) VII. Mihayil Dukasda (1071-1078)²⁰ aynı pasif politikayı devam ettirdi.

Tuğrul beyin selefi Büyük Sultan Alp-Arslan (1063-1072) tahta çıktıktan sonra Kafkaslara geldi, çünkü Bizans imparatorluğunun kuzey vilâyetlerinde Selçuklu etkisini sağlamlaştırmak için Ermenistan'ın sınır bölgelerini takviye etmek gerektiği kanaatinde idi. İlk darbe Derbend yönünde yapıldı, Selçuklular hacip emir Sav-Tegin'in idaresinde Azerbaycan'da ve güney Dağstanda Şirvanşah Feriburz'un (1065-1092) topraklarına geçtiler. Sonra Sav-Tegin Nahçıvana, oradan da Gürcistana geçerek Ahal-kalak kalesini aldı ve yağma etti. İhtimal ciddi mukavemet gösteren ve bunun için de ateşe verilen Rustavi şehrinin işgali de aynı zamana tesadüf eder. Kendi devletinin başka kısımlarını kurtarmıya yeltenen Gürcü çarı IV. Bagrat kendisi için faydalı olmyan bir barış imzalamak zorunda kaldı. Üçüncü darbe Ermenistana indirildi ve yağma edildi.²¹

Yürüyüşün bellibaşlı maksadı Ani şehrinin işgali idi. Burasının askerî ve stratejik durumu onu, Bizansa karşı kesin hareketler hazırlığı için faydalı

18 Barhebraei, p. 232; Anonymi auctoris, p. 46; Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, Müsamemat-ül-Ahbar ve Müsayeret-ül-Ahyar, çeviren M. N. Gencosman, Ankara, 1943, s. 110.

19 İbn-el-Asir, s. 141, Cl. Cahen, L'Iran du Nerd-Ouest face à l'épansion seldjukide, d'après une source inédite, "Mélanges H. Massé" Téhéran, 1963, p. 65-69.

20 Vardapetin hikâyesi, s. 105, 108; Chronique de Michel, p. 573, 579.

21 G. A. Lomtadize, Ortaçağ Rustavi şehrinin kazıları, "1964-te Sovyetler Birliğinde yapılan arkeoloji ve etnografi araştırmaların sonuçlarına ayrılan devre toplantısının ek malzemesi" Bakú, 1965, s. 7; Chronique de Michel, p. 578; Histoire de la Géorgie, p. 327-328, 330; Irak ve Horasan Selçukluları tarihi. "Zubdat al-Nusra ve Nuhat al-Uusra, çev. K. Burslan, İstanbul, 1943, s. 31. (texte persan, p. 31); V. Minorsky, A history of Sharvan and Darband in the 10th IIth centuries, Cambridge, 1958, p. 24-25, 50, 53.

bir mntaka haline getiriyordu. Sultan yalnız imparatorluğu zararsız hale getirdikten sonra başka problemlere geçebileceğini, bu arada Kafkaslarda tutunarak Küçük Asya'da başarılı hareketler yapılabileceğini anlıyordu. Ani şehri 16 Ağustos 1064'te kuşatılarak hücumla alındı. Taşir-Dzoraget çarı II. Kürike (1048-1089) bu haberi aldıktan sonra kendisini Selçukluların vasalı ilân etti ve haraç verme taahhüdü altına girdi.²² Ermenistan tarihinden bahseden Suriyeli Mihail'in belirttiği gibi, bundan önce "Arap emîrleri ve melikleri bütün Büyük Ermenistanda Ermeniler üzerinde egemenlik yapıyorlardı. Sonra Türkler saldırdılar ve Türk emîrleri bugüne dek XII. yüzyılın ikinci yarısında Ermenistanı idare ediyorlar."²³

Altmışmıncı yıllar içinde Alp-Arslan Kafkaslarda birçok fetihler daha yaparak burada Selçuklu etkisini sağlamlaştırdı. Sultan Hoy şehrindeki galeyana bastırarak Şirvanşah Feriburzu, keza Gence şehri emîrini itaat etmek zorunda bıraktı. Gürcü çarı IV. Bagrat Alp-Arslanın hakimiyetini tekrar teyit etti. Alp-Arslan sonra arap emirleri Cafer oğulları idare ettikleri Tiflise geldi. Burada "suyu ateşsiz ısıtılan" meşhur hamamlar sultanı hayran bıraktı.²⁴ Fakat o yıllarda Kafkaslarda Selçukluların hareketleri ikinci derecede önem kazanıyordu, çünkü onlar hâlâ Bizansla kesin savaşa ayrıca önem veriyorlardı. Bunun içindir ki, Ani şehri askerî ve stratejik bir üs haline geldi. Şimdi fâtilhler buradan Küçük Asya'ya yürüyüşler yapıyor, sonra da Bizans imparatorluğuna karşı geniş hücumlarda bulunuyorlardı.²⁵

Karşı hareketlere gerektiği kadar hazır olmıyan IV. Roman Diogen (1068-1071) savaşa geçti. Selçuklu genişlemesini önlemek için doğuya yürüyüş tasarlandı. İmparator Kafkaslara dek gelmek, burada imparatorluğun mevzilerini sağlamlaştırmak, aynı dinden olan Gürcü çarlığına yardım etmek, bununla da Türkleri önemli stratejik üstün mahrum etmek niyetinde idi. Bunun içindir ki, Azerbaycan bu yürüyüşün son mntakası olarak kestirilmiş, burada imparator Türk askerî kuvvetlerinin önemli yığınak yerlerini yoketmek istiyordu.

Ermeni topraklarına henüz giren Bizans ordusu Malazgird civarında durduruldu ve 19 Ağustos 1071'de Selçuklular onu yenilgiye uğrattılar. IV. Roman

22 Vardapetin hikâyesi, s. 128-129; Mnitars Vardapet Ayrivanski tarafından hazırlanan kronografi tarihi, terc. K. Patkanof Spb. 1869, s. 407; Additions, p. 227; Arisdaguès p. 113-141.

23 Chronique de Michel, p. 774.

24 Histoire dela Géorgie, p. 331-335; Additions, p. 227; Chronique de Matthieu, p. 163; Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Hüseynî, Ahbar-üd-Devlet is-Selçukiyye, çeviren N. Lügal, Ankara, 1943, s. 24-26, 30-32°; Cl. Cahen, L. Iran, p. 69-à0; V. Monorsky, A hisrory of Sharvan, p. 35-37.

25 Anonymi auctoris, p. 48.

Diogen esir alındı. Alp-Arslan kendi meşhur esirine karşı merhametle davrandı, çünkü hâlâ hıristiyan âlemi tarafından desteklenen Bizanstan korkuyordu. Fakat imparatorun her iki kulağına artık sultanın kölesi olduğunu bildiren küpe geçirdi, onu günlük bin dinar haraçla ödevlendirdi, sonra serbest bıraktı.²⁶ Bu suretle de Bizans imparatorluğu doğunun baskısına aktif şekilde karşı koymak iktidarında bulunmadığını gösterdi ve muvakkaten zarsız hale geldi. Bizansın harp makinasına kesin darbe indirildi, imparatorluk da birçok kaleleri bulunan Kafkaslara sızmak planlarından ebediyen imtina etmek zorunda kaldı.

Malazgird savaşı Bizans askerî kudretinin sukutunun başlangıcı sayılmaktadır. Bizans ordusu da aldığı darbeden kendine gelemedi ve gelecekte bellibaşlı düşmanı olan Selçuklulara karşı savaşta üstünlük sağlayamadı.²⁷ Malazgirdten yüz yıl sonra aynı düşmanlar 1176'da önemli Miriokefal savaşında karşılaşırken bir tek Konya Sultanı kudretinin, Selçukluların askerî üstünlüğünü tekrar ispat etmek için yeter olduğu olayı da bunu göstermektedir. Bunun içindir ki, 1071'den sonra Bizansın yardım için batıya müracaat etmesi, biraz sonra da Haçlı yürüyüşünün başlaması rasgele değildir.

Selçuklular için Malazgird zaferi, Dendanakan zaferine oranla daha fazla önemli idi. Önemli sonuçlardan biri de siyasi haritanın değişmesi oldu; çünkü doğudan gelen fatihlerin genişlemesine mani olabilecek ciddi dış nedenler artık yoktu. Onlarca yıl önceden Ön Asyada bellibaşlı kuvvet sorunu çizilmişti, bu da birçok müslüman ve hıristiyan âlemi memleketlerinin kaderini saptamıştı. Selçuklular Orta Asya'dan Akdenize dek ve Kafkaslar'dan Mısır'a dek uzanan arazide hâkim oldular. Yalnız şimdi 1071'den sonra onlar en nihayet Kafkaslardaki egemenliklerini kesin olarak sağlamlaştırmak imkânına kavuştular. Kafkaslarda önceki devletlerin, yani Şirvanşah Kesranşer

26 V. R. Rozen, Alp-Arslan'ın Roman Diogeni yenmesi üstüne Arap hikâyeleri, "Rus coğrafya kurumu doğu şubesinin notları", c. I, çk. I, 3, 4, 1886-1887, s. 19-22, 189-202, 243-252; Nikifor Vriyeninin tarihi notları, s. 37-39; Vardapetin hikâyesi, s. 130-133; Kirakes Gandzaketsi, Tarih, ter. T. I. Ter-Grigoryan, Bakû, 1946, s. 58; Chronique de Michel, p. 577-579; Barhebraei, p. 246-249, Anonymi auctoris, p. 46-47; Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, Ravendî, çev. A. Ateş, Ankara, 1957-1960, s. 117 (teste persan, p. 119-120); Anadolu Selçukluları devleti tarihi, c. III. (Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure, par une Anonyme), çeviren: F. N. Uzluk, Ankara, 1952, s. 80.

27 M. Hamidullah, The map of the battle of Malazgird on basis of historical description of the Battle-"Islamic Culture", t. XIX/3, 1954, p. 353; Let F. L'art militaire et les armées au Meyen-Age en Europe et dans Proche-Orient, Paris, t. I, 1946, p. 71; C. Oman Sir, A history of the art war in the Middle Ages, N. Y., t. I, 1924, p. 218; W. A. Mitchell, Outlines of the world military history, Washington, 1931, p. 150-151.

ve Gürcü Bagratilerin mevcut olmasına rağmen, Kafkaslar Selçuklu devleti sınırları içine alınmıştı. O zaman fatihler Selçuklu hanedanı kollarından birinin idare ettiği Suriye'de, Bizans ile Haçlılar devletlerine karşı gelecek savaş vazifelerini üzerine alan Konya emaretinin meydana geldiği Küçük Asya'da tutunabildiler.²⁸

Kafkasların, Küçük Asya ve bazı başka bölgeler kaderinden farklı olarak güney-doğu Avrupa halkları için Malazgird savaşı tamamiyle başka sonuçlar sağladı. Fikrimizce bu savaş Balkanların İslav halklarının Bizans imparatorluğunun sosyal, ekonomik, siyasal ve dinî tahakkümünden kurtulmasına yardım ederek onların bağımsızlık elde etmelerini hızlandırdı.

Tuğrul bey ve Alp-Arslan'ın iktidarları sırasında Kafkaslar devletlerinin bellibaşlı şartlar altında Selçuklulara bağlı olduklarını teslim etmek zorunda kalmalarına rağmen, üçüncü büyük sultan Melikşah (1072-1092) devrinde burada Selçuklu hakimiyeti kesin olarak kuruldu. Melikşahın egemenlik devresi genel olarak fatihlerin askerî ve siyasal kudretinin yüksek seviyesi, Selçuklu devletinin en büyük hacmine vardığı devri idi. Melikşahın dış politika alanındaki ilk adımlarından biri Kafkaslara saldırı oldu. Şimdi artık Kafkasları kendine tâbi kılmak o kadar da zor bir iş değildi. Şirvanşah Feriburz kendisini Selçuk oğulları vasalı ilân etti ve ihtimal Şirvanşah Kesraniler devletinin tam bağımsızlık elde etmek yeltenimini tazmin etmek için 70 bin dinar askerî haraç vermesi, keza heryıl kırk bin dinar haraç vermesini de 1075 yılına ait etmek gerektir.²⁹ Şurasını da belirtelim ki, hem haraç meblağı, hem de bunun muntazam olarak verilmesi somut askerî ve siyasî duruma bağlı olarak Selçukluların Azerbaycanla karşılıklı ilişkilerinin sembolik ifadesi olarak kalıyordu. Başkentti Gence olan Arran Şeddailer hanedanına son verildi, vilâyet Selçuklu yönetimine tabi kılındı. Burada yeni hakim Selçuk prensi Muhammed ibn Melikşah oldu, sonraları da şehir ve vilâyetini sultanın valileri idare ettiler.³⁰ Sonra fatihler Derbend (el-Bâb) vilâyetini, Kafkasya geçitlerini (ihtimal Derbend ve Daryal geçitleri) işgal ettiler.³¹ Selçuklular Gürcistana geçerek Samşvilde kalesini ele geçirdiler, Kutaisi'yi ateşe verdiler, birçok başka şehir ve kaleleri, keza kiliseleri yağma ettiler. Bu olaylardan bir süre sonra Tasir

28 Bk. V. A. Gordlevski, Küçük Asya Selçukluları devleti, Seçkin eserleri, t. I, M. 1960; Cl Cahen, Pre-Ottoman Turkey, London, 1968; A. Sevim, Suriye Selçukluları, Ankara, 1965.

29 Sadruddin, s. 50; Irak ve Horasan, s. 133 (teste persan, p. 140).

30 Sadruddin, s. 50; Irak ve Horasan, s. 133 (teste persan, p. 140); v. Minorsky, A history of Sharvan, p. 5, 24, 40.

31 V. Minorsky, A history of Sharvan, p. 41, 55.

Dzoraget çarı II. Kürike ve Gürcü çarı II. Gevorgi (1072-1089) Isfahana Melikşahın yanına gelerek büyük sultanın egemenliğini tanıdılar ve yine de her yıl hazinesine büyük mertebede sembolik nitelikte olan haraç vermek taahhüdünü altına girdiler.³² Kafkaslarda doğrudan doğruya Selçuklu devleti kuruldu. Bu devletin süresi Gürcü kaynaklarında "Didi turkoba" adını taşımaktadır.

Bu suretle Selçukların Kafkasları işgali ve geçici egemenlik kurması XI. yüzyılın 70-80 inci yılları sınırına aittir. Yerli halk için bu, önemli ekonomik, sosyal, siyasal ve etnik sonuçlar sağladı. Küçük Asya gibi Kafkaslar da Ön Asya politikası girdabına düştükten başka, Selçukluların gelişi ile Ön Asyada kurulan ekonomik sistemin belligişli kısmı oldu. Aynı zamanda Kafkaslarla Ön Asya'nın durumundaki fark, Kafkaslarda fatihlerin egemenliğini tanıyan önceki bazı siyasî sistemlerin (Şirvanşahlar devleti, Gürcü çarlığı) muhafaza edilmesi, Ön Asyada ise Selçukluların Konya emareti gibi, büyük çapta yeni devletin meydana gelmesi idi. Bir süre sonra burada, Ermeni devletinin devamı sayılan ve Ermenistanın kendisinde kaybolan Kilikya emareti meydana gelmişti.

Malazgird'den sonra Kafkasların hayatında geçen birçok değişiklikler bu suretle gerek buradaki yerli siyasî sistemlerin gelecekteki varlığı, gerekse muvakkat Selçuk devletinin egemenliği ile ilgili idi. Bu değişiklikler XI-XII. yüzyılın karakteristik niteliklerini gösteriyor ve bu yüzyılları, özel nitelikleri bulunan Ön Asya, bu arada Kafkaslar, feodalite toplumu gelişmesinin aşamalarından biri saymak imkânını sağlıyor. Feodalite devresinden önce bölge tarihi dış nitelikte bulunan olaylarla ilgili olduğu halde XI-XII. yüzyıl için bu daha doğrudur. Bu devrede birçok olaylar sonucunda iç ve dış düzenin yeni kuvvetleri harekete geçmişti ve bunların gelişmesi karşılıklı hareketlerle cereyan ediyordu. Bunun içindir ki, tarih, bölge niteliğini muhafaza etmekle aynı zamanda bir memleket veya başka başka bölge çerçevesi dışına çıkıyor. Bunun içindir ki, Kafkaslar Selçuklular devresinde Ön Asya için karakteristik olaylara bağlı olmuştur, bunun içindir ki, Kafkaslar tarihinin gelişme devri Malazgird savaşından sonra hayli değişiklikler, aralarında Kafkaslar için önemli olan yeni devletlerin, bu arada 1118'de kurulan Irak Selçuklu emaretinin, keza 1133'te Azerbaycan atabeylerinin kurdukları İldenizliler devletinin meydana gelişinde görünüyordu. Şirvanşah Kasraniler devleti ve Gürcü Bagratiler devleti de bu devletlerle bir arada yaşamış ve belli karşılıklı ilişkilerde

32 Mkhitar tarihi, s. 408; F. D. Jordanya, Abhaz çarları kroniki, Tiflis, 1903, s. 9; Histoire de la Géorgie, p. 343, 345-347; Histoire chroologique de Mkhitar d'Airivank, trad. par M. F. Brosset, "Mémoires de l'Académie imp. des sciences de St.-Pb, VIIe sér. t. XIII, 1869, p. 94.

bulunmuştur. Sosyal değişiklikler ilk önce ikili feodalite tahakkümü altına düşen yerli oturma halka aitti. Feodalite sömürmesi normaları artmıştı, bu da kölelik bağımlılığının kurulmasına doğru götürüyordu. Feodalite sistemi değişikliğe uğruyor, bu arada egemenlik ve vasallık sisteminde, devlet sisteminde (sonralar beylik tipi mülkiyetlerin meydana gelmesine sebep olan mülkiyet sistemi), feodalite sisteminde (atabeyler sistemi) askerî teşkilâtlarda değişiklikler yapıyordu. Askerî işgal rejiminden, işgal edilen topraklarda düzenli idare sistemine geçilmesi de ön görülüyordu. Yabancı askerî-göçebe temsilcileri hesabına feodallar sınıfında belli yenilikler yapıldı. Ekonomik ilişkiler alanındaki değişiklikler şahsî mülkiyet sistemine, toprak mülkiyeti ve topraktan yararlanmanın gelişmesine, esnaf sanatı ve köy ekonomisine, para tedavülüne, mal ve para münasebetlerine, ticarî ilişkilere aitti. Nihayet XI-XII. yüzyıllar, Türk aşiretlerinin Kafkaslara ilk toplu sızmaları zamanı idi. Azerbaycanda da olmak üzere yerli halkın belli kısmının kullandığı dilin süratle Türkleşmesi de bu gelişme seyrine bağlıdır.

* *
*

Malazgird savaşının Kafkaslar için bunca önemli sonuçlar sağlamasına rağmen, burada hâlâ bütün hayat kolları-ekonomik, sosyal, siyasal ve dinî kollar-gelişimiye devam ediyordu. Olayların gelişme seyri XII. yüzyılın ilk 25 yılında Kafkas devletlerinin doğrudan doğruya Selçuklu egemenliğinden kurtulmalarına ve hâlâ yabancı etkinin duyulmasına rağmen, serbest iç ve dış politika yürütmelerine sebep oldu. Bu etki aynı yüzyılın son 25 yılında tamamıyla tasfiye edildi. Bu gelişme seyrinde Azerbaycanın İldenizler Atabey devletleri ve Gürcü Bagratiler çarları önemli bir rol oynadılar.